

PETHŐ TIBOR

SZÁZ ÉV KISEBBSÉGBEN

■ Trianon következményeivel együtt máig egyik legfontosabb frusztráció-forrásunk. Zsákutca, amely fogva tart minket, szabadulni sem dühödt próbálkozások, sem radikális önmegtadások segítségével, sem romantikus illúziókkal nem sikerült tőle. Ennek alapvető oka nem a területvesztés, hanem hogy a békeszerződéssel több mint 3 millió magyar került az új országhatár másik oldalára; a 13 ezer négyzetkilométernyi kompakt székely tömbön túl ők túlnyomórészt a határ mentén, illetve (elsősorban Erdélyben, a Partiumban) a városokban éltek-élnek.

Hogy a sebre miként lehetne olyan gyógyírt találni, ami túllépve a kizárólagosan magyar szempontokon, bevonja a kérdés rendezésébe a Duna-völgyi nemzeteket, már a békekötést követő évtizedekben születtek a hazai mainstream szemlélettől elütő, ma is érvényes feleletek. Németh László úgy vélte például, hogy kismemzeti mivoltunkat vállalva kell megtalálnunk a közép-európai identitástudat és nyomában az összefogás útját. Azt ezt kísérő történelmi kiegyezés lehet majd az alapja jó esetben nem az „integer Magyarország” visszaállításának, hanem a határon inneni és túli magyarság szellemi-kulturális egybefonódásának, az „integer magyarság” megeremtésének. Bibó István pedig már a Trianont megerősítő párizsi szerződés apropóján írta, hogy „mindezt ki kell bírni”; a trauma meghaladására a szomszédokkal való kapcsolatok baráti megerősítése mellett a dán példa követését ajánlotta, „akik Schleswig-Holsteinnek 1864-ben történt elvesztése után kiadták a jelszót, hogy az elvesztett tartományokat az országon belül kell visszaszerezni”.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya szeptember 22–23-án kétnapos konferenciát szervezett *A magyar kisebbségek 100 éve* címmel. A határon túli magyarságról ilyen méretekben átfogó tudományos eseményt még sohasem rendeztek Magyarországon. Az előadások azt vizsgálták, hogyan alakult át a különböző országok keretei között élő magyarok mentalitása, milyen demográfiai tényezők befolyásolták közösségeiket, milyen természetes és mesterséges asszimilációs folyamatok játszódtak le a térségben; hogyan tekintett Magyarország a külhoniakra különböző korszakokban, illetve: meddig bírja az egyetemes magyar kultúra egysége a többségi nemzetek asszimilációs nyomását, a kisebbségek többnyire közösségi jogok nélküli különfejlődésének a teheréteteit? Hallhatunk összefoglaló előadást a határon túli magyarok lakta régiók gazdasági fejlettségének változásairól (Demeter Gábor), olyan mikrotörténelmi témáról, mint két magyar közalkalmazott részben rendhagyó útja a dél-szlovákiai változó világban (Szeghy-Gayer Veronika) vagy akár arról – a konferenciát záró, a kisebbségkutatás helyzetéről, a kutatási irányokról szóló blokkban

–, hogy lehet-e a kisebbségtörténetből új, nagy történeti elbeszélés (Egry Gábor). Mindegyiket bemutatni természetesen képtelenség lenne. Magam sem törekszem másra, mint az konferencia ívének fölvezetésére.

A két háború közti időszak a maitól jelentősen különböző viszonyai között akár még a területi megoldásnak is lehetett volna esélye. Szarka László előadásában Teleki Pált idézte: „Európa rekonstrukciója, csak revízióval oldható meg. De ez a revízió nem a legyőzöttek érdeke, és nem restitutio in integrum, azaz a háború előtti állapot visszaállítása. Ez a revízió egyszerűen Európa közállapotainak, államközi viszonyainak újrendezése... [...] Ez a revízió egyértelmű az európai államok államközi együttműködésének új szabályozásával és az együttműködésnek szorosabbá és egyöntetűvé tételével.”

A szép elveket a gyakorlat sajnos megkérdőjelezte. Amit 1938 és 1941 között Magyarország visszakapott, visszafoglalt, annak birtokába a tengelyhatalmak jóváhagyásával és támogatásával jutott. Ez a tény, ha a határok sok ponton az etnikai elvet is követve reálisabb alapú rendezést jelentettek, mint az 1920. június 4-én aláírt trianoni szerződés, jelentősen – ha nem is minden esetben döntő módon – meghatározta a későbbi eseményeket. (Az 1938 és 1941 közötti revízióval Magyarország területe 93 ezer négyzetkilométerről 171 ezerre nőtt; a megnagyobbodott ország lakosságának 74,4 százaléka volt magyar nemzetiségű.)

A határmódosításoknak ugyanakkor voltak a magyarság számára máig kevésbé megvilágított, negatív következményei. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntéssel megfelezett Erdély sorsa a helyi magyar társadalom kollektív mentalitásában máig tetten érhető szétfejlődést idézett elő – fogalmazott L. Balogh Béni. Míg az észak-erdélyi magyarok euforikusan, kitörő lelkesedéssel fogadták a határozatot, addig a dél-erdélyiek „második Trianonként” élték meg. A történelmi léptékkal mérve rövid négy év gyökeresen eltérő szocializációhoz, „sorsélményhez” vezetett. Észak-Erdélyben a nemzeti öntudatában megerősödött magyarság nézett szembe a román hatalom visszatérésével, miközben a dél-erdélyi magyar társadalom továbbra is az általános reményvesztettség állapotában volt.

A második világháborút követően a határváltozásokat el nem ismerő győztes nagyhatalmak Románia esetében láttak lehetőséget területváltozásra. Igaz, az amerikai és tőlük függetlenül a brit békeelőkészítők még a háború idején egy vékony sáv erejéig ezt Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében is felvetették – hallhattuk Romsics Ignác előadásában. Többször felmerült a független Erdély gondolata, meglepő módon szovjet részről is. Moszkva cinikusan azt feltételezte ugyanis, hogy a független Erdély „a vizsaly gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között”, s így nem maradhatna fenn „valamelyik szomszédja állandó pártfogása nélkül, ez jelen esetben a Szovjetunió lenne. [...] Az új állam feletti ellenőrzés lehetőséget adna, hogy nyomást gyakoroljunk mind Magyarországra, mind pedig Romániára, és megakadályozná, hogy e két állam velünk szemben ellenséges nemzetközi kombinációkban vegyen részt.” A magyar békedelegáció partiumi revíziós terveit, a 22 ezer, minimálisan 11 ezer 800 négyzetkilométernyi sávot visszakövetelő előterjesztést többfordulós tárgyalás után a Szovjetunió merev elutasítása miatt a Külügyminiszterek

Tanácsa, majd a párizsi békekonferencia is elvetette, amelynek nyomán az effajta rendezés lehetősége megszűnt. Moszkva magatartását a kérdésben több egyéb szempont mellett Besszarábia és Észak-Bukovina 1940-es szovjet annexiójának ténye is befolyásolta.

Az államszocialista időszak közel fél évszázada jelentős változást hozott a határon túliak mindennapjaiba, egyúttal a magyar állam ellentmondásos, jogfeladó magatartásától kísérve hosszú távon is ható kedvezőtlen folyamatokat indított el, az asszimilációt mesterségesen felgyorsította.

Jugoszláviában az 1944–45-ös, több tízezer áldozatot követelő tömeggyilkosságokat követően a magyarság sorsa lassan jobbra fordult. A Vajdasági Népfelzabardító Főbizottság 1945-ös rendelete garantálta a magyar nyelv hivatalokban és közéletben való egyenrangúságát, a szovjet mintájú szövetségi alkotmányba pedig belefoglalták, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődése és nyelvük szabad gyakorlása védelemben részesül. Ám ahogy előadásában Vukman Péter hangsúlyozta, Josip Broz Tito kisebbségpolitikája a hétköznapokban kirakatpolitika volt, amely ugyan szakított a királyi Jugoszlávia erőszakos asszimilációs gyakorlatával, ám helyette a burkolt asszimilációt inspirálta. A politikai viszonyokat tovább nehezítette, hogy az 1948 tavaszán kialakuló szovjet–jugoszláv szembenállás következtében Magyarország a virtuális frontvonal másik oldalára került. A két ország közti kapcsolat gyakorlatilag megszűnt. Ugyanakkor a szovjet tábortól elszigetelődő, védekező pozícióba kényszerülő Jugoszlávia a belpolitikai stabilitás biztosítása érdekében is a kisebbségek felé gesztuslépésekre kényszerült. Megindultak a rendszeres magyar nyelvű rádióadások, nagyszabású magyar kulturális eseményeket rendeztek, a kialakuló jugoszláv öngazgató szocializmus rendszere pedig tovább szélesítette a nemzetiségi jogokat. A kisebbségnek idővel a titói vezetés a más országok terminológiájában is akkoriban gyakran emlegetett „hídszerepet” szánt.

A csehszlovákiai magyarság a több mint hároméves üldöztetés után paradox módon akkor kezdte visszakapni állampolgári jogait részben külpolitikai, részben belpolitikai okok miatt, amikor a kommunista diktatúra a demokratikus viszonyokat likvidálta. Az üldöztetés, a jogfosztottság felüggesztését követően viszont évek kellettek még, mire a nemzetiségi jogokat úgy-ahogy biztosították. Meglehetősen széles magyar iskolahálózat, központilag irányított és ellenőrzött kisebbségi magyar intézményrendszer születhetett; mindez Popély Árpád szerint kétségtelenül előrelépést jelentett, „a pártállami korlátok azonban a kisebbségi jogok teljes körű érvényesítését soha nem tették lehetővé”. A szélesebb jogok megadására a prágai tavasz idején ugyan felcsillant a remény, ám a Csemadok vezetőivel folytatott tárgyalások végül eredménytelenül zárultak. Az 1969-ben Gustáv Husák első titkár vezetésével induló „normalizáció” ellenhatásként igyekezett leépíteni a nemzetiségi szerveket, akadályozni a szlovákiai települések magyar nevének használatát. A magyar iskolák kétnyelvűvé tételét a 80-as években a Csemadok a Duray Miklós által létrehozott jogvédő bizottsággal karöltve akadályozta meg. (Az illegális bizottság rendre felhívta a szlovákiai és a nemzetközi közvélemény figyelmét a kisebbségi jogok csehszlovákiai korlátozására, Durayt többször letartóztaták.) A nyomában kiformalódó, fiatal szlovákiai magyar értelmiségiekből

álló közösség az államszocializmus összeomlásakor partnere tudott lenni a cseh és szlovák rendszerváltó politikai elitnek, s tevékeny részesévé vált a rendszerváltás folyamatának.

A romániai magyarság háború utáni története erősen hullámzó, változó; számos korszakra, alkorszakra bontható az 1947-ig tartó átmeneti időktől kezdve, amikor a viszonylag önálló magyar kulturális és oktatási intézményhálózat benne a Bolyai Tudományegyetemmel kiépült. Novák Csaba Zoltán előadása végighaladt a sztálini integráció, a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásának majd felszámolásának időszakán, az 1956-os forradalmat követő, a „nemzetiségi elszigetelődés” megszüntetése jegyében elsorvasztott vagy egyesített magyar intézmények sorsán át a Ceausescukorszak kezdetéig. A „nyitás” ugyan rövid időre megtörtént, ám hamarosan a felerősödő nacionalista tendenciák és a kis „kulturális forradalom”, vele a városok arcukat átalakító, nemzetiségi jellegét megszüntető, egyre erőszakosabban asszimilálni kívánó politika a 80-as évek derekán beletorkolt a sovinizta végkifejletbe.

A kelet-közép-európai rendszerváltozások bizonyos pillanataiban úgy tűnt: a határon túli magyarok sorsában is paradigmaváltás következhet be. Ebben a várakozásban azonban csalódnia kellett. Szlovákiában például azért – véli Öllös László –, mert „a magyar párt, Magyarország, valamint a nemzeti kisebbségek védelmét célzó nemzetközi jogrendszer együtt sem jelentett akkora kényszerítőerőt, mint amennyire Szlovákia vezetői a magyarok nemzeti szabadságától és egyenlőségétől féltették az ország területi egységét. [...] A magyarok nemzeti egyenlőtlenségének fenntartása így továbbra is az ország szerkezetének egyik fontos elve maradt.”

A paradigmaváltás reménye alakította Antall József kormányának lépéseit, is, amelyeket Bárdi Nándor szerint három szempont határozott meg: vállalták a magyar kisebbségek a nemzetközi emberjogi és kisebbségjogi normákra alapozott diplomáciai védelmét; nyugat-európai példák nyomán kívántak mintaadó modellt létrehozni a kisebbségi kérdés kezelésére; a határon túliak nélkül nem kívántak magyarságpolitikai kérdésekben dönteni. (Ez utóbbit a nemzetközi élet fejleményei, az ukránokkal kötött alapszerződés hamar felülírták.)

A jobboldali koalíció 1994-es választási veresége után hivatalba lépő Horn-kormány nem történelmi és nemzeti küldetesként, hanem elsősorban hátrányos helyzetű csoportért való felelősségvállalásnak tekintette a külhoni magyarsággal való kapcsolattartást, érdekképviselőjük segítségét. A Szlovákiával és Romániával kötött alapszerződések mögött is ez a logika sejlik fel: a határon túliakkal való viszony, az érdekekben tett lépések a látszat szintjén sem veszélyeztethetik a térség stabilitását.

Az első Orbán-kormány (1998–2002) megint változást hozott. A NATO-tagságnak köszönhetően megnőtt Magyarország geopolitikai súlya. A kérdés az új adminisztráció számára tehát az volt, hogyan lehet a nemzet határon túli részét beemelni a fejlettebb struktúrába, hiszen a magyar kisebbségek autonómiatörekvései kudarcot vallottak. Mindezt valamelyest pótolhatta a magyar–magyar viszony intézményesítése, a Magyar Állandó Értekezlet megalakítása, a 2001-es státustörvény. Az utóbbi, különösen a Romániával kötött megállapodás után, amely a három hónapos kedvez-

ményes munkavállalói engedélyt minden román állampolgárra kiterjesztette, méltatlan belpolitikai csatározásokhoz vezetett, az MSZP 22 millió romániai munkavállalóval riogatta a közvéleményt. A Medgyessy-kormány (2002–2004), amely a nemzeti közmegegyezés jegyében a határon túli támogatások ügyében a döntési lehetőséget átengedte a „kisebbségi pártoknak” a Velencei Bizottság nyomására a szomszédos országokkal egy törvénymódosítás segítségével fogadtatta el a státustörvényt. (2002 és 2007 között közel 900 ezer magyar igazolvánnyal kapcsolatos kérvényt nyújtottak be, arányait tekintve a legnagyobb érdeklődés Kárpátalján volt, majd Baranya, Muravidék és Erdély következett.)

Gyurcsány Ferenc két miniszterelnöksége radikális változást hozott. Első kormánya alatt tört ki a kettős állampolgársággal kapcsolatos vita, és zajlott le az eredménytelen, ám az igen szavazatok többségét hozó referendum. Ahogy Bárdi fogalmaz, a kérdés pártpolitikai vetélkedés kulcstémája lett, nem a határon túli magyarokról szólt, „hanem arról, hogy a 2004 őszén az MSZP, illetve a kormány élére került új vezető, Gyurcsány Ferenc képes-e legyőzni Orbán Viktort, az ellenzék képviselőjét, s ezzel saját politikai legitimitását biztosítani a baloldali választók körében. Orbánnak pedig szintén mozgósítási céllal volt fontos ez a népszavazás. [...] Ha a Fidesz győz, akkor a közvélemény előtt a nemzetietlenség vádját folyamatosan tematizálhatja a kormányzattal szemben. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök egyértelműen elutasító álláspontot képviselt, amit a várható szociális következményekkel; a potenciális áttelepülők problémájával; a nemzetközi elutasítással; a magyarországi politikai egyensúly felborulásával indokolt. A balliberális oldal a kettős állampolgárság kérdését a határon túli magyarok magyarországi jogi emancipációja helyett szociális és munkaügyi problémaként mutatta be a magyarországi közvélemény előtt.” A szavazás következményeként a határon túli szervezetek elidegenedtek a kormánykoalíciótól, a külhoni magyarsággal foglalkozó intézményrendszert pedig elsorvasztották.

A második Orbán-kormány újabb fordulattal a 2010 utáni magyarságpolitika legfontosabb fejleményeként biztosította a kettős állampolgárság lehetőségét, amellyel majdnem egymillióan éltek eddig. (A magyar útlevél a megélhetési nehézségekkel küzdő, főként szerbiai és ukrainai magyarok számára a nemzetközi munkaerőpiacra való kilépést jelentette, amely nemzetiségi területek kiürülésével jár, illetve járhat.) Orbán Viktor kormányai jelentősen megnövelték a határon túliaknak szánt támogatást is. (2010-ben 13,8 milliárd, 2018-ban 138,6 milliárd forint.) Ennek kétségtelenül vannak jótékony gazdasági és közösséget erősítő hatásai (például fesztiválok, falunapok, kortárstalálkozók, egyházi találkozók, emléknapok esetében).

Ugyanakkor a határon túli, létszámukban folyamatosan apadó közösségek számos területen egyre inkább függővé váltak a magyar kormánytól. Bárdi Nándor találó megfogalmazásában: a kormányzati terjeszkedés kérdéssé teszi, hogy az 1989 utáni négy regionális, kisebbségi magyar politikai közösségek önállósága mennyiben maradhat meg? Mennyiben válnak ezek diaszpóra közösségekké, ahol a közösség képviselőit a budapesti kormányzat vagy a többségi nemzetállami elit választja ki? Mindeközben ezek közül a kárpátaljai és a vajdasági magyar közösségből folyamatos a kivándorlás, amelyet exodusnak is tekinthetünk, mert nem látszik megállíthatónak.”